

Czynności zawodowe nauczycieli edukacji przedszkolnej i wczesnoszkolnej: wyniki międzynarodowego badania porównawczego

BRONISLAVA KASÁČOVÁ

Wydział Pedagogiczny, Uniwersytet Mateja Bela

EWA FILIPIAK, EWA LEMAŃSKA-LEWANDOWSKA

Wydział Pedagogiki i Psychologii, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego*

W artykule przedstawiono wyniki badania przeprowadzonego w ramach międzynarodowego projektu „The profession of pre-primary teacher and primary teacher within a dynamic concept”. Celem było zidentyfikowanie czynności zawodowych wykonywanych przez nauczycieli edukacji przedszkolnej i wczesnoszkolnej. Podstawową metodą zbierania danych był dzienny pomiar czasu ich wykonywania, prowadzony na podstawie wypełnianych przez nauczycieli profesjografów – krótkich, retrospektywnych zapisów czasu trwania czynności związanych z pracą zarówno w godzinach pracy, jak i poza nimi. W badaniu wzięło udział 1077 nauczycieli, w tym 641 nauczycieli edukacji przedszkolnej i 436 nauczycieli klas 1–3 z Polski, Czech i Słowacji. Badanie prowadzone było w trzech etapach roku szkolnego. Wyniki ukazały złożoność, różnorodność, wielowymiarowość i wielopoziomowość praktyki edukacyjnej nauczycieli edukacji elementarnej. Analiza wykazała, że polscy nauczyciele obu etapów edukacji poświęcają mniej czasu niż ich koledzy z Czech i Słowacji na wykonywanie czynności zawodowych w tygodniu roboczym i kalendarzowym.

SŁOWA KLUCZOWE: pedeutologia, nauczyciel, edukacja wczesnoszkolna, czas pracy nauczyciela.

Proces profesjonalizacji zawodu nauczyciela jest obecnie poddawany szczegółowej analizie (Kędzierska, 2012, Michalak, 2013, Zamorska, 2008). Zdaniem Doroty Gołębiak (2014) zarówno sam proces, jak i związana z nim zmiana myślenia o profesjonalizmie nauczyciela i profesjonalizacji jego działań, dokonuje się falami. Pierwsza fala

nadeszła w latach 60.–70. XX w. i przyniosła przełom racjonalno-techniczny. Druga dotarła u progu nowego wieku wraz z przełomem interpretatywno-działaniowym (mamy tu na myśli rozprzestrzenianie się koncepcji refleksyjnej praktyki Donalda Schöna – pedeutologii dyskursywnej (Gołębiak, 2001; Nowak-Dziemianowicz, 2011). Dziś można stwierdzić, że dotarła trzecia fala rozwoju profesjonalizmu nauczycielskiego, która jest efektem swoistego połączenia

Badanie przeprowadzono w ramach projektu „The profession of pre-primary teacher and primary teacher within a dynamic concept” (APVV-0026-07), finansowanego przez Slovak Research and Development Agency.

© Instytut Badań Edukacyjnych

* Adres do korespondencji: ul. Chodkiewicza 30, 85-064 Bydgoszcz. E-mail: ewafil@ukw.edu.pl

psychologii kulturowej z amerykańskim pragmatyzmem. W przestrzeni toczącego się dyskursu pedeutologicznego podkreśla się szczególnie angażowanie nauczycieli w proces zmiany i rozumienia własnych działań. Interesujące są doniesienia Lindy Evans (2014) i Judith Sachs (1999), które obserwują mechanizm dokonującej się zmiany edukacji, badając profesjonalizm i profesjonalizację działań nauczycieli.

Wyniki badań eksperymentalnych pokazują, że działalności pedagogicznej nie można przyporządkować żadnemu ze schematów analityczno-wartościujących (Kordaszewski, 1985; Kwiatkowska, 2012). Zawód nauczyciela charakteryzuje wysokie zróżnicowanie jakości wykonania pracy. Nierzadko nauczyciele ulegają rutynie, bezrefleksyjnym działaniom, choć nie brakuje wśród nich osób, które do nauczania podchodzą w sposób profesjonalny, ekspercki. W naukowym rozumieniu podkreśla się złożoność i specyficzną naturę tego zawodu, niestety w praktycznym odbiorze takie podejście upowszechnia się z trudem (Kwiatkowska, 2012). Społeczny odbiór zawodu nauczyciela jest często powierzchowny. Z powodzeniem funkcjonują mity dotyczące łatwości pracy nauczyciela, 18-godzinnego czasu pracy, pospiesznego i pobieżnego realizowania programu nauczania. Praca nauczyciela często jest utożsamiana z powtarzaniem wyuczonych schematów kształcenia, mechanizacją czynności, reprodukcją utartych sposobów działania. Takie opinie krzywdzą wielu pedagogów, zwłaszcza tych zaangażowanych w zmianę edukacyjną. Analizy Doroty Klus-Stańskiej zidentyfikowały m.in. skrypty dotyczące typowego funkcjonowania nauczyciela w kulturze szkoły (Klus-Stańska, 2006; Klus-Stańska i Nowicka, 2005):

Profesjonalizm nauczyciela, utożsamiany z wizerunkiem „miley pani” z przedszkola, ma polegać na byciu sympatycznym, życzliwym i pogodnym na codzień, a nie na świadomym

i kompetentnym rozwiązywaniu rozwojowych kwestii poznawczych, społecznych [...] (Klus-Stańska, 2006, s.7).

Wciąż mało jest opracowań ukazujących profesjonalizm pracy nauczyciela edukacji przedszkolnej i wczesnoszkolnej oraz faktyczne jego funkcjonowanie w kulturze uczenia.

W tę lukę badawczą wpisał się projekt „The profession of pre-primary teacher and primary teacher within a dynamic concept” prowadzony w latach 2008–2012 przez międzynarodowy zespół naukowców z trzech uniwersytetów: Uniwersytetu Mateja Bela w Bańskiej Bystrzycy (Słowacja), Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy (Polska), Uniwersytetu w Ostrawie (Czechy). Problem profesjonalizmu nauczycieli na tych etapach edukacji, analizowany w dynamicznym i wielowymiarowym kontekście zmiany potrzeb i wyzwań stojących przed nauczycielem, wynikających z konieczności dostosowania modelu kształcenia nauczycieli do wymagań i standardów (akademickich, legislacyjnych) oraz kwalifikacji nauczyciela – stał się wspólnym wyzwaniem badawczym dla pedagogów z Polski, Czech i Słowacji.

Strategia badania, etapy, metody i procedury badawcze

Głównym celem podjętego badania było zidentyfikowanie konkretnych zawodowych czynności nauczycieli wychowania przedszkolnego i wczesnoszkolnego wykonywanych w naturalnych warunkach kultury szkolnej, ujawnienie ich struktury, określenie stosunku poszczególnych, wykonywanych czynności w odniesieniu do wszystkich zadań zawodowych realizowanych przez nauczycieli w trzech krajach. Wyniki badań prowadzonych w ramach tego projektu pozwoliły na przeprowadzenie analiz porównawczych w następujących obszarach:

- w aspekcie międzynarodowym: analiza porównawcza uzyskanych wyników w trzech krajach;
- w aspekcie czynników różnicujących badaną zmienną: ustalenie różnic w zakresie wykonywanych czynności zawodowych nauczycieli w zależności od stażu pracy, pory roku, dnia tygodnia;
- w aspekcie interprofesjonalnym: stwierdzenie, czy istnieją (a jeżeli tak, to jakie?) różnice w zakresie czynności wykonywanych przez nauczycieli wychowania przedszkolnego i wczesnoszkolnego.

Pragmatycznym celem projektu „The profession of pre-primary teacher and primary teacher within a dynamic concept” było opracowanie propozycji profesjogramu nauczyciela przedszkolnego i nauczyciela klas 1–3, wpisującego się w logiczną strukturę standardów zawodowych obowiązujących w Republice Słowackiej. Podstawowe pytania badawcze brzmiały:

- Jakie kategorie wyłonione z obserwacji tworzą strukturę zawodu nauczyciela edukacji wczesnoszkolnej i nauczyciela przedszkolnego?
- Jakie czynności zawodowe wykonywane przez nauczycieli zaliczają się do tych kategorii?
- Z jakim natężeniem te czynności występują (czy zmienia się ono w trakcie roku szkolnego)?
- Jaki jest udział poszczególnych czynności wykonywanych przez nauczycieli w całkowitym czasie pracy nauczyciela?

W planie badania założono trój etapowe autorejestrowanie codziennych czynności zawodowych, nauczyciele notowali je samodzielnie. Badanie przeprowadzono równolegle w trzech krajach, w trzech etapach: maj–czerwiec 2009 (etap I), wrzesień–listopad 2009 (etap II), styczeń–marzec 2010 (etap III).

Analiza przestrzeni dyskursu pedeutologicznego objęła studium literatury źródłowej. Dokonano także analizy problemu na

podstawie dyskusji prowadzonych w gronie ekspertów w krajowych i międzynarodowych zespołach. Prace te dotyczyły następujących obszarów:

- Profesjonalizm i tożsamość zawodowa nauczycieli edukacji przedszkolnej i wczesnoszkolnej; czynności zawodowe nauczycieli pierwszych etapów edukacji;
- Studium i analiza przeprowadzonych badań pedeutologicznych ze szczególnym uwzględnieniem zawodu nauczyciela edukacji wczesnoszkolnej (przegląd krytyczny badań realizowanych w kraju i za granicą) z wykorzystaniem metody badań profesjograficznych.

Następnie międzynarodowy zespół badawczy zaprojektował badanie pilotażowe i badanie właściwe, prowadzone techniką triangulacji (metod ilościowych i jakościowych). Badanie pilotażowe dotyczyło pomiaru potocznego rozumienia czynności zawodowych nauczycieli wychowania przedszkolnego i wczesnoszkolnego. Dzięki niemu poznano opinie i przekonania dotyczące ich czasochłonności i trudności (Burkovičová, 2006; Filipiak, 2009a; Jarešová, 2009; Kasáčová i Tabačáková, 2010; Lemańska-Lewandowska, 2009). Pilotaż umożliwił także uporządkowanie terminów związanych z każdą grupą czynności i ich porównanie z projektem standardu kształcenia nauczycieli w krajach partnerskich. Dokonano analizy wymiarów ogólnych czynności nauczyciela edukacji wczesnoszkolnej związanych z podejściem do ucznia, procesem edukacyjnym, samodoskonaleniem. Uczestnicy zaangażowani w proces zbierania danych w fazie ewaluacyjnej projektu wypełnili Kwestionariusz refleksyjnego nauczyciela¹ (Tabela 1). Następnie międzynarodowy zespół badawczy zaprojektował

¹ Wykorzystano doświadczenia w zakresie koncepcji warsztatu refleksyjnego nauczyciela prowadzonego w Katedrze Dydaktyki i Studiów nad Kulturą Edukacji UKW (por. Szymczak, 2011).

badanie pilotażowe i badanie właściwe, prowadzone techniką triangulacji. Badanie pilotażowe dotyczyło pomiaru potocznego rozumienia czynności zawodowych nauczycieli wychowania przedszkolnego i wczesnoszkolnego. Dzięki niemu poznano opinie i przekonania dotyczące czasochłonności i trudności wykonywania czynności zawodowych, wynikających z pedagogicznej praktyki nauczycieli (Burkovičová, 2006; Filipiak, 2009a; Jarešová, 2009; Kasáčová i Tabačáková, 2010; Lemańska-Lewandowska, 2009). Pilotaż umożliwił także uporządkowanie terminów związanych z każdą grupą czynności i ich porównanie z projektem standardu kształcenia nauczycieli w krajach partnerskich. Dokonano analizy wymiarów ogólnych czynności nauczyciela edukacji wczesnoszkolnej związanych z podejściem do ucznia, procesem edukacyjnym, samodoskonaleniem.

Podstawową metodą zbierania danych empirycznych był dzienny pomiar czasu wykonywania czynności zawodowych przez nauczycieli, którzy wzięli udział w badaniu. Polegał on na prowadzeniu krótkich, retrospektywnych zapisów czasu trwania każdej czynności związanej z pracą zawodową w godzinach pracy i poza nimi. Do ich rejestrowania skonstruowano dwie wersje Arkusza profesjografu: dla nauczycieli wychowania przedszkolnego i wczesnoszkolnego².

Proces tworzenia narzędzia badawczego był wieloetapowy. Na podstawie badania pilotażowego, analizy literatury, profili kompetencji nauczyciela, zawartych w ustawowych standardach, określono konkretne rodzaje czynności zawodowych, które mogą być wykonywane w praktyce pedagogicznej (Tabela 2). Bateria ta została poddana krytycznej

analizie podczas debaty przeprowadzonej przez członków międzynarodowego zespołu badawczego. Weryfikacji (i walidacji) narzędzi badawczych dokonano w grupach fokusowych, złożonych z nauczycieli praktyków. Ci sami nauczyciele byli jednocześnie zaangażowani w proces zbierania danych empirycznych (pomiar czasu wykonywania czynności zawodowych). Każdą pozycję uwzględnioną w narzędziu poddano analizie krytycznej i dyskusji. Oceniano adekwatność struktury proponowanego arkusza profesjografu, rozumienie sformułowań i nazw różnych czynności zawodowych. Po debacie fokusowej bateria narzędzi badawczych była gotowa do użycia.

Kolejnym etapem był dobór i szkolenie nauczycieli zaangażowanych w proces zbierania danych. Przygotowano i przeprowadzono z nimi warsztaty, podczas których nauczyciele rozwijali nie tylko swoje umiejętności badawcze, lecz także umiejętności uczenia się na podstawie własnego doświadczenia, analizowania zdarzeń krytycznych z codzienności edukacyjnej.

Tworząc strukturę i zawartość każdej rubryki Arkusza profesjografu dla nauczycieli edukacji przedszkolnej i wczesnoszkolnej (w celu utrzymania wymogu triangulacji narzędzia badawczego), uwzględniono trzy aspekty: (a) teoretyczny (metodologiczny); (b) prakseologiczny (aspekt znajomości zawodowej rzeczywistości, uwzględniający wiedzę ekspercką członków zespołu badawczego i wieloletnie ich doświadczenia pochodzące z pedagogicznej praktyki) i (c) legislacyjny (uwzględniający w strukturze narzędzia aktualne standardy kształcenia zawodowego nauczycieli).

W wyniku dyskusji ostatecznie ustrukturyzowano 27 rodzajów czynności zawodowych, które podzielono na podstawowe kategorie:

- czynności bezpośrednio związane z przygotowaniem i organizacją procesu kształcenia (czasowo ustrukturyzowane);

² Pełny zestaw baterii narzędzi badawczych znajduje się w dokumentacji Katedry Dydaktyki i Studiów nad Kulturą Edukacji Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy (materiały niepublikowane).

Tabela 1

Przykład analizy ogólnych kompetencji nauczyciela edukacji wczesnoszkolnej w stosunku do czynności zawodowych – na podstawie arkusza profesjografu

Wymiar	Kompetencja	Czynności zawodowe nauczycieli na podstawie arkusza autopomiaru
1. Uczeń (opieka, wspieranie, rozwój, edukacja)	<p>Określa cechy rozwojowe i dokonuje indywidualnej charakterystyki ucznia.</p> <p>Identyfikowanie czynników psychologicznych i społecznych uczenia się.</p> <p>Identyfikowanie społeczno-kulturowego kontekstu rozwoju dziecka.</p> <p>Zarządzanie procesem edukacyjnym</p> <p>Kontrolowanie treści edukacji wczesnoszkolnej.</p> <p>Umiejętność planowania i projektowania działań edukacyjnych.</p> <p>Umiejętność wyznaczania celów edukacyjnych zorientowanych na dziecko.</p> <p>Umiejętność psychodydaktycznej analizy treści edukacyjnych.</p> <p>Zdolność wyboru i realizacji form i metod nauczania.</p> <p>Zdolność oceny postępów i wyników uczenia się ucznia.</p>	<p>Observacja i identyfikowanie uczniów; wywiady indywidualne z uczniami; czytanie i interpretacja pisemnych wypowiedzi uczniów, diagnozowanie uczniów, notowanie uwag diagnostycznych.</p> <p>Realizacja badań w klasie; przygotowanie zróżnicowanych zadań dla uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi; indywidualne wsparcie dla uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi; działania związane z procesem kształcenia i jego przygotowaniem.</p> <p>Poznanie kontekstu rozwoju dziecka, spotkania i współpraca z rodzicami; wizyty w rodzinie ucznia; notowanie uwag w diagnostycznych kartach uczniów; czynności wynikające ze współpracy z rodziną.</p> <p>Studiowanie programu kształcenia; treści kształcenia, planów nauczania; praca przy dokumentacji pracy szkoły; uzupełnianie dziennika; praca administracyjna; projektowanie i planowanie nauczania; przygotowanie się do zajęć (materiałów i pomocy dydaktycznych); tworzenie zadań i arkuszy dla uczniów; przygotowanie dydaktycznych aktywności; poprawa i ocena pracy ucznia; sprawdzanie prac domowych; testowanie i sprawdzanie uczniów; wyjaśnianie nowych treści programowych; kierowanie uczniami w rozwiązywaniu poszczególnych zadań edukacyjnych; kierowanie pracą grupową uczniów; indywidualizacja procesu kształcenia; analiza treści kształcenia; ocenianie ucznia i klasyfikacja; zajęcia wyrównawcze dla uczniów; działania związane z nauczaniem i jego przygotowaniem.</p>
2. Proces edukacyjny	<p>Tworzenie warunków edukacyjnych</p> <p>Zdolność budowania pozytywnego klimatu klasy.</p> <p>Umiejętność tworzenia i korzystania z materiałów i technologii nauczania.</p>	<p>Przygotowanie piktogramów i zasad funkcjonowania w klasie (kontrakt); przygotowanie prezentacji wizualnych; przygotowanie zadań i programów komputerowych; działania związane z nauczaniem i jego przygotowaniem.</p>

<p>Wpływ na rozwój osobowości uczniów</p>	<p>Umiejętność wpyływania na rozwój osobisty ucznia. Zdolność rozwijania umiejętności społecznych i postaw uczniów. Zdolność do zapobiegania i korygowania zjawisk społeczno-patologicznych i zaburzeń zachowań ucznia.</p>	<p>Wsparanie samoobsługowych czynności ucznia; wspieranie zasad dobrego zachowania; wywiady indywidualne z uczniami z zaburzeniami w zachowaniu; działania związane z zapobieganiem zjawiskom społeczno-patologicznym i zaburzeniom zachowania; inne działania związane z wychowaniem i kształceniem.</p>
<p>3. Samodoskonalenie</p>	<p>Umiejętność rozwoju zawodowego i osobistego.</p>	<p>Samodoskonalenie; kształcenie w placówce oświatowej; pozaszkolne i publiczne czynności nauczyciel (szkolna działalność edukacyjna, społeczna, ekologiczna); planowanie rozwoju zawodowego; prowadzenie dziennika pedagogicznego; notowanie autorefleksji; czynności związane z kształceniem i samokształceniem. Porady i zebrania w szkole; dyżur w klasie, na przerwie albo w szkolnej stołówce; praca w metodycznych, doradczych i innych organach szkoły; prowadzenie biblioteki, prowadzenie kółka zainteresowań; prowadzenie szkolnej kroniki, albumu itp.; opieka nad gabinetem; kształcenie innych kolegów; pozaszkolne i publiczne czynności związane z zawodem.</p>
<p>4. Inne czynności</p>		

Na podstawie: Kasáčová i in. (2011).

Tabela 2

Czynności zawodowe nauczyciela edukacji przedszkolnej i wczesnoszkolnej

Symbol	Nauczyciel edukacji przedszkolnej	Nauczyciel edukacji wczesnoszkolnej
a1–a10	Przygotowanie i organizacja procesu kształcenia	
a1	Projektowanie i planowanie aktywności edukacyjnych	Projektowanie i planowanie nauczania
a2	Zapewnianie i organizowanie warunków dla aktywności edukacyjnych	Kontrola przygotowania ucznia do uczenia się
a3	Czynności wywołujące aktywność i motywację ucznia	Czynności wywołujące aktywność i motywację ucznia
a4	Realizacja i zarządzanie edukacyjnymi aktywnościami w wewnętrznym środowisku przedszkola	Wyjaśnianie nowego materiału nauczania
a5	Tworzenie i zarządzanie sytuacjami wychowawczymi	Zarządzanie i koordynacja czynności uczenia się uczniów
a6	Realizacja i zarządzanie aktywnością edukacyjną poza przedszkolem	Weryfikacja efektów kształcenia
a7	Realizacja i zarządzanie edukacyjną aktywnością i zabawa podczas pobytu w obrębie przedszkola	Ocenianie w kontakcie z uczniem
a8	Ocenianie dzieci i ich wytworów	Przygotowanie i realizacja programu kształcenia dla uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi
a9	Indywidualna opieka nad dziećmi ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi	Nadzorowanie i zarządzanie sytuacjami wychowawczymi
a10	Przygotowanie i tworzenie materiałów dydaktycznych i pomocy	Poprawianie i ocenianie prac uczniów
a11–a17	Czynności bezpośrednio związane z uczniem	
a11	Czynności związane z diagnozowaniem dzieci	Tworzenie materiałów nauczania, pomocy i prezentacji wizualnych
a12	Spotkania i współpraca z rodzicami	Czynności związane z diagnozowaniem uczniów
a13	Prowadzenie dokumentacji pedagogicznej	Spotkania i współpraca z rodzicami
a14	Konsultacje z nauczycielami i innymi specjalistami na temat dzieci i czynności pedagogicznych	Prowadzenie dokumentacji pedagogicznej
a15	Porady i spotkania w przedszkolu	Konsultacje z nauczycielami i innymi specjalistami na temat dzieci i czynności pedagogicznych
a16	Pomoc dzieciom w czynnościach związanych z samoobsługą i posiłkami	Porady i spotkania w szkole
a17	Nadzór przy samodzielnych czynnościach, grach i odpoczynku dzieci	Dyżur w klasie, na przerwie, w szkolnej jadalni lub stołówce
a18–a22	Czynności związane z innymi funkcjami nauczyciela	
a18	Praca w zespołach metodycznych i innych organach przedszkola	Praca w metodycznych, doradczych organach szkoły
a19	Prowadzenie biblioteki	Prowadzenie biblioteki

a20	Prowadzenie kółka zainteresowań/zespołu	Prowadzenie kółka zainteresowań
a21	Prowadzenie kroniki, albumu itp.	Prowadzenie kroniki, albumu itp.
a22	Opieka nad gabinetem, salą do zajęć	Opieka nad gabinetem, salą do zajęć
a23–a25	Kształcenie i samodoskonalenie nauczyciela	
a23	Uczestnictwo w kształceniu	Uczestnictwo w kształceniu
a24	Samokształcenie	Samokształcenie
a25	Kształcenie innych kolegów	Kształcenie innych kolegów
aE (a26)	Pozaprzedzkolne i publiczne czynności związane z zawodem	
aF (a27)	Inne czynności pozaprzedzkolne, pozaszkolne i publiczne	

Na podstawie: Kasáčová i in. (2011, s. 156, 192–193).

- czynności bezpośrednio związane z uczniem (czasowo ustrukturyzowane);
- kształcenie i samodoskonalenie nauczyciela (czasowo ustrukturyzowane);
- niestandardowe czynności zawodowe wynikające z innych funkcji nauczyciela (czasowo ustrukturyzowane); pozaszkolne i publiczne czynności nauczyciela związane z zawodem, wynikające z funkcji pełnionej przez nauczyciela w innym niż szkolne środowisku (dowolnie formułowane przez badanych) oraz inne czynności (dowolnie formułowane).

Pierwsze trzy kategorie wynikają z kompetencji określonych w zawodowych standardach nauczyciela edukacji przedszkolnej i wczesnoszkolnej (Kasáčová i Kosová, 2006). Kolejna kategoria wiąże się ze ścieżką kariery zawodowej – nabyciem i utrzymaniem kompetencji specjalistycznych i menedżerskich (uwzględniono w niej pełnienie różnych funkcji eksperckich i metodycznych poza terenem szkoły). W przypadku ostatniej kategorii pozostawiono miejsce na rejestrowanie czynności, świadczących o podejmowaniu aktywności uznawanych przez nauczyciela za czynności zawodowe.

Badanie było prowadzone w trzech różnych etapach roku szkolnego (jesień, zima, wiosna), każdy etap trwał dwa tygodnie. Niektóre czynności w pracy nauczyciela pojawiają się tylko jednorazowo (nie

tworzą typowej czynności zawodowej). W związku z tym przygotowano osobny arkusz, w którym uczestnicy badania mogli zapisywać wszelkie czynności wykonywane okazjonalnie. Kategorie i związane z nimi czynności były ułożone w tabeli, w której badani zapisywali ich codzienny czas trwania z dokładnością do minuty. Dzień podzielono na dwa interwały: czas pracy ograniczony i nieograniczony tradycyjnymi godzinami (od godz. 7:00 do 16:00). Arkusze do autopomiaru zawierały informacje o dacie i dniach tygodnia; podstawowymi jednostkami analizy był dzień i godziny. Respondenci na każdym etapie badania wybierali dowolne 14 dni w ciągu 2 miesięcy, w trakcie których rejestrowali wykonywane czynności.

Charakterystyka badanej grupy

W badaniu wzięło udział 1077 nauczycieli, w tym 641 nauczycieli wychowania przedszkolnego i 436 wczesnoszkolnego (Tabela 3). W grupie nauczycieli przedszkolnych 43,53% z ogólnej próby tworzyli nauczyciele słowaccy, 33,39% – czescy nauczyciele, a 23,09% polscy. Struktura grupy nauczycieli edukacji wczesnoszkolnej przedstawiała się następująco: 51,25% stanowili Słowacy, 23,34% Czesi, a 25,4% – Polacy. W Tabeli 4 pokazano zróżnicowanie grupy badanych nauczycieli edukacji przedszkolnej i wczesnoszkolnej pod

Tabela 3

Liczba nauczycieli biorących udział w projekcie w każdym etapie badania w podziale na kraje i etapy nauczania

	Etap badania				Etap badania			
	1	2	3	Razem	1	2	3	Razem
Edukacja przedszkolna: Słowacja					Edukacja wczesnoszkolna: Słowacja			
Liczba uczestników	113	84	82	279	95	84	45	224
Razem	279				224			
Edukacja przedszkolna: Czechy					Edukacja wczesnoszkolna: Czechy			
Liczba uczestników	41	107	66	214	37	37	28	102
Razem	212				102			
Edukacja przedszkolna: Polska					Edukacja wczesnoszkolna: Polska			
Liczba uczestników	50	50	48	148	38	36	36	110
Razem	148				111			
<i>n</i>	204	241	194	641	170	158	109	437
%	34,92	22,07	30,36	100	38,9	36,16	24,94	100

Na podstawie: Kasáčová i in. (2011).

Tabela 4

Długość stażu pracy nauczycieli edukacji przedszkolnej i wczesnoszkolnej w podziale na kraje i etapy nauczania

Staż pracy	Czechy		Polska		Słowacja		Razem		
	PP	PW	PP	PW	PP	PW	PP/PW/Razem		
do 10 lat	54	26	50	21	65	39	169	86	255
< 11–20 lat	22	35	50	50	45	83	117	168	285
< 21–30 lat	90	28	48	37	117	63	255	128	383
< 31 i więcej	27	3	0	0	50	25	77	28	105
Nie wskazano	21	10	0	2	2	14	23	26	49
<i>n</i>	214	102	148	110	279	224	641	436	1077
Razem	%	33,4	23,0	23,1	25,0	43,5	51,0	100,0	100,0
<i>n</i>	316		258		503		1077		

PP – nauczyciele edukacji przedszkolnej; PW – nauczyciele edukacji wczesnoszkolnej.

Na podstawie: Kasáčová i in. (2011).

względem stażu pracy. Najliczniejszą grupę tworzyli nauczyciele będący w zawodzie od 21 do 30 lat, najmniej było nauczycieli ze stażem ponad 30-letnim.

Ogółem w projekcie uzyskano 14674-dzienne pomiary dokonane przez nauczycieli edukacji przedszkolnej (8430 pomiary) i wczesnoszkolnej (6242). Statystycznie opracowano 3 565 296 pojedynczych danych dotyczących

godzin zegarowych i przedziałów czasowych. Przeanalizowano 6360 dni roboczych i 2070 dni weekendowych nauczycieli przedszkola, 4670 dni roboczych i 1572 dni weekendowych nauczycieli klas 1–3. Dokonano analizy ilościowej i jakościowej zebranych danych, poddano je interpretacji, sformułowano wnioski, uogólnienia i rekomendacje (zob: Kasáčová i in., 2011).

**Porównawcza analiza wyników:
czynności zawodowe nauczycieli edukacji
przedszkolnej i wczesnoszkolnej w Polsce,
Czechach i na Słowacji**

Czas pracy nauczycieli

Na podstawie analizy profesjografów można stwierdzić, że we wszystkich trzech okresach pomiaru najwięcej czasu na wykonywanie czynności zawodowych poświęcają czescy nauczyciele (na obu etapach edukacji), a najmniej – nauczyciele polscy (Tabela 7). W naszym kraju nauczyciele przedszkolni przeznaczają na te czynności niemal 38 godzin tygodniowo, ich słowaccy koledzy – 42 godziny, a czescy aż 58 (Tabela 5). Polscy nauczyciele klas 1–3 również pracują w tygodniu krócej niż ich koledzy z Czech i Słowacji. Ich czas pracy zawodowej w ciągu tygodnia kalendarzowego to nieco ponad

39,5 godziny, ich słowackich kolegów – 43 godziny, a czeskich 46,5 godziny (Tabela 6).

Czas pracy przeznaczany na wykonywanie czynności zawodowych nauczycieli analizowano także w kontekście dnia pracy (Tabela 7). W tradycyjnych godzinach pracy polscy nauczyciele wychowania przedszkolnego poświęcają na wszystkie czynności zawodowe średnio 6,75 godz. (najmniej w grupie badanych), słowaccy – 7,82 godz. a nauczyciele czescy aż 11,07 godz. Czescy nauczyciele przeznaczają także najwięcej czasu na realizowanie zawodowych czynności poza godzinami pracy. Analiza rejestrowanych czynności w przedziałach czasowych pozwoliła także na porównanie czasu pracy nauczycieli klas 1–3 w poszczególnych krajach. Biorąc pod uwagę średni czas pracy poświęcany na wszystkie czynności zawodowe wykonywane w ciągu

Tabela 5

Liczba godzin poświęcanych na wykonywanie czynności zawodowych przez nauczycieli przedszkolnych

Kategorie porównania	Czechy		Polska		Słowacja	
	a1–aF*	a1–a25	a1–aF	a1–a25	a1–aF	a1–a25
Rodzaj czynności						
Średnia liczba godzin w tygodniu						
pn.–niedz.	58,30	55,70	37,97	36,75	42,20	39,37
pn.–pt.	54,88	52,82	33,73	32,72	38,77	36,48
pn.–pt., w godz. 7:00–16:00	49,63	48,32	26,77	25,90	34,33	32,70

* a1–aF: to wszystkie mierzone czynności włącznie z pozaszkolnymi i publicznymi czynnościami związanymi z zawodem oraz czynności inne; a1–a25: to wszystkie czynności wymienione w profesjografie, ale bez pozaszkolnych i publicznych oraz innych.

Na podstawie: Kasáčová i in. (2011, s. 317).

Tabela 6

Liczba godzin poświęcanych na wykonywanie czynności zawodowych przez nauczycieli klas 1–3

Kategorie porównania	Czechy		Polska		Słowacja	
	a1–aF	a1–a25	a1–aF	a1–a25	a1–aF	a1–a25
Rodzaj czynności						
Średnia liczba godzin w tygodniu						
pn.–niedz.	46,56	44,19	39,62	37,06	43,07	39,43
pn.–pt.	42,65	40,50	35,22	33,11	38,91	36,03
pn.–niedz., godz. 7:00–16:00	37,77	35,93	28,07	26,98	34,10	31,46
pn.–pt., godz. 7:00–16:00	37,77	35,93	26,52	25,61	34,10	31,46

Na podstawie: Kasáčová i in. (2011, s. 328).

Tabela 7

Średni czas zawodowych czynności rejestrowanych podczas dnia pracy nauczyciela

Kategorie porównania	a1–aF godz./tyg.		a1–a25 godz./tyg.	
	PP	PW	PP	PW
Nauczyciele czescy				
Dzień pracy z nieograniczonym czasem	11,07	8,53	10,65	8,10
Dzień pracy 7:00–16:00	10,03	7,18	9,77	6,85
Nauczyciele polscy				
Dzień pracy z nieograniczonym czasem	6,75	7,07	6,55	6,65
Dzień pracy 7:00–16:00	5,37	5,33	5,22	5,15
Nauczyciele słowaccy				
Dzień pracy z nieograniczonym czasem	7,82	7,83	7,37	7,25
Dzień pracy 7:00–16:00	6,93	6,52	6,60	6,08

PP – nauczyciele edukacji przedszkolnej; PW – nauczyciele edukacji wczesnoszkolnej.

Na podstawie: Kasáčová i in. (2011, s. 318; 329).

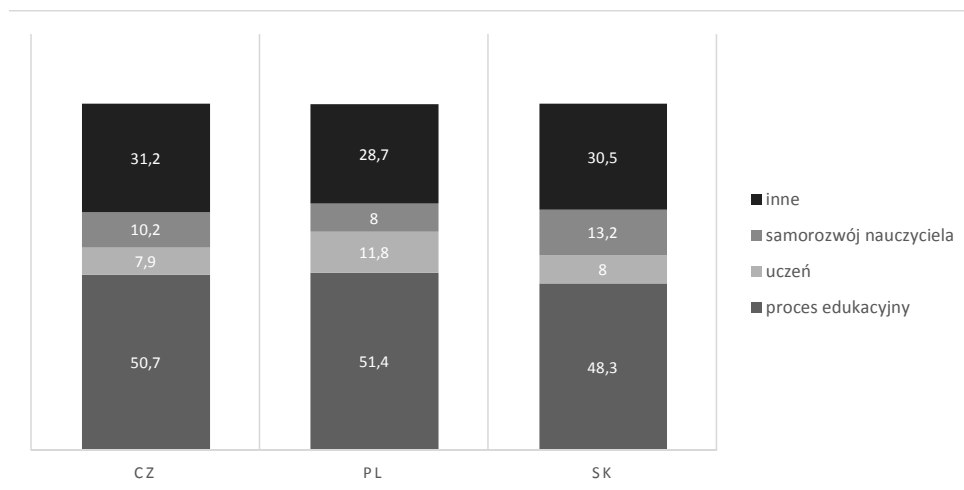
nieograniczonego dnia pracy, czescy nauczyciele nauczania wczesnoszkolnego wykazali 8,53 godz., słowaccy – 7,83, a polscy 7,07 godz. Do godziny 16:00 polscy nauczyciele również przeznaczają na nie najmniej czasu, bo tylko 5,33 godz., a ich czescy koledzy niemal dwie godziny więcej (7,18 godz.). Porównując obie grupy, można zauważyć, że polscy i słowaccy nauczyciele przeznaczają podobną ilość czasu na czynności zawodowe. Wśród nauczycieli czeskich odnotowano wyraźne dysproporcje między nauczycielami przedszkolnymi a nauczycielami edukacji wczesnoszkolnej.

Charakterystyka wykonywanych czynności zawodowych

Analiza obejmowała m.in. porównanie czasu poświęcanego na wykonywanie czynności zawodowych, skupionych w czterech wymiarach czynności: uczeń (opieka nad nim, wspieranie, edukacja i rozwój), proces edukacyjny, samorozwój nauczyciela, inne czynności.

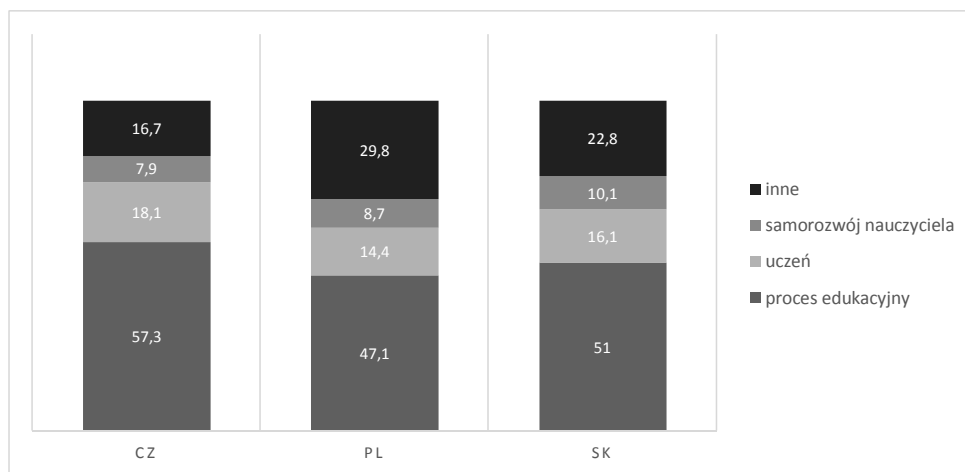
W każdym kraju uczestniczącym w badaniu nauczyciele klas 1–3 zadeklarowali poświęcanie największej liczby godzin na „proces edukacyjny” (Czechy: 50,7% godz. zarejestrowanego czasu pracy; Polska: 51,1% godz.; Słowacja: 48,3% godz. – średnie z trzech etapów badania). Drugim najczęściej wskazywanym obszarem czynności zawodowych były „inne czynności”. Nauczyciele czescy i słowaccy zarejestrowali najwięcej czynności w obszarze związanym z samorozwojem. Nauczyciele polscy na te czynności przeznaczają najmniej czasu (średnio 8,7% godz.). Niepokoi fakt, że we wszystkich grupach i we wszystkich trzech krajach nauczyciele tego etapu edukacji wykazali stosunkowo mało czasu na wykonywanie czynności związanych z wymiarem „uczeń” (Rysunek 1).

Podobnie kształtował się rozkład zarejestrowanego przez nauczycieli edukacji przedszkolnej czasu przeznaczanego na wykonywanie poszczególnych czynności (Rysunek 2).

Rysunek 1. Porównanie rozkładu procentowego czasu przeznaczanego na wykonywanie czynności zawodowych przez nauczycieli edukacji wczesnoszkolnej w podziale na cztery wymiary.

Na podstawie: Kasáčová i in. (2011, s. 335).

Rysunek 2. Porównanie udziału procentowego czasu przeznaczanego na wykonywanie czynności zawodowych przez nauczycieli edukacji przedszkolnej w podziale na cztery wymiary.

Na podstawie: Kasáčová i in. (2011, s. 327).

Najwięcej czasu poświęcają oni na czynności związane z procesem edukacyjnym. Na drugim miejscu w grupie nauczycieli polskich i słowackich znalazły się czynności zaklasyfikowane jako „inne” a u nauczycieli czeskich – związane z uczniem. Na trzecim

miejscu w grupie nauczycieli polskich i słowackich usytuowały się czynności związane z uczniem a u nauczycieli czeskich – „inne czynności”. Natomiast we wszystkich krajach nauczyciele przedszkolni najmniej czasu przeznaczają na samorozwój.

Portret polskiego nauczyciela edukacji przedszkolnej

Analiza czynności zawodowych wykonywanych w różnych okresach roku pozwoliła zarysować portret polskiego nauczyciela przedszkola i nauczyciela edukacji wczesnoszkolnej.

Typowym nauczycielem polskiej edukacji przedszkolnej jest kobieta w wieku od 41 do 50 lat, pracująca w zawodzie ponad 15 lat, posiadająca wykształcenie wyższe magisterskie i status nauczyciela dyplomowanego lub mianowanego. Na czynności zawodowe poświęca od poniedziałku do piątku 33,73 godziny zegarowej (37,97 godz. od poniedziałku do niedzieli). W godzinach 7:00–16:00 zajmuje się przede wszystkim sprawowaniem opieki nad dziećmi: aktywizowaniem i motywowaniem, pomaganiem dzieciom w czynnościach samoobsługowych, tworzeniem i rozwiązywaniem sytuacji wychowawczych, realizacją i prowadzeniem aktywności edukacyjnej i gier podczas pobytu dzieci na zewnątrz w obszarze przedszkola, podejmuje też działania związane z kształceniem innych kolegów.

Po godzinie 16:00 nauczycielka przeznaczą czas na samokształcenie, przygotowanie i tworzenie materiałów dydaktycznych niezbędnych do prowadzenia zajęć oraz na porady i zebrania w przedszkolu. W soboty i niedziele podejmuje najczęściej czynności zawodowe zaklasyfikowane jako „inne”, związane np. z prowadzeniem kroniki, podejmuje także samokształcenie. Niezależnie od pory roku nauczycielka przedszkolna przeznaczą podobną ilość czasu na wszystkie czynności zawodowe: jesienią (wrzesień/ październik) – 26,45 godzin; zimą (styczeń/ luty) – 27,15 godz.; wiosną (maj/czerwiec) – nieznacznie mniej (25,98 godz.). W tygodniu pracy nauczycielka przedszkolna jest najbardziej zaangażowana w czynności zawodowe w środę, a najmniej – w czwartek.

Przygotowanie i organizacja procesu kształcenia

Poddając szczegółowej analizie czynności zawodowe nauczycielek edukacji przedszkolnej, zwrócono uwagę na konkretne zadania mieszczące się w każdej z kategorii profesjografu. Biorąc pod uwagę kategorię związaną z przygotowaniem i organizacją procesu kształcenia, nauczycielki te najwięcej czasu w ciągu dnia w pierwszym etapie badania (jesień) przeznaczały na przygotowywanie i tworzenie materiałów dydaktycznych niezbędnych do zajęć (średnio 29,33 minuty w tygodniu), w drugiej kolejności – na czynności związane z projektowaniem i planowaniem edukacyjnych aktywności (27,71 min.), a następnie na realizację i kierowanie aktywnościami edukacyjnymi dzieci w wewnętrznym środowisku przedszkola (25,54 min.). Najmniej czasu zajęła im realizacja i kierowanie aktywnością edukacyjną dzieci poza środowiskiem przedszkola (11,30 min.), indywidualna opieka nad dziećmi ze specjalnymi potrzebami (10,05 min.), a także ocenianie dzieci i wytworów ich pracy (6,79 min.).

W drugim etapie badania, który odbył się na przełomie roku szkolnego, ujawnił się nieznaczny spadek ilości czasu poświęcanego w ciągu dnia na przygotowanie i tworzenie materiałów dydaktycznych (27,55 min.), choć nadal była to czynność najbardziej absorbująca. W tym okresie odnotowano wyraźny wzrost czasu przeznaczanego przez nauczycielki przedszkolne na zapewnianie i organizowanie warunków dla aktywności edukacyjnej dziecka (26,51 min.) oraz spadek w zakresie czynności planowania i projektowania edukacyjnego (24,10 min.), a także realizacji i kierowania aktywnością edukacyjną dzieci (mającą miejsce w budynku przedszkola) – do 24,72 min. W miesiącach zimowych nauczycielki więcej czasu poświęcały na indywidualną opiekę nad dziećmi ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi (13,80 min.), a mniej na ocenianie dzieci i wytworów ich pracy (6,70 min.).

W maju i czerwcu nadal średnio najwięcej czasu nauczycielki przeznaczały w ciągu dnia na przygotowywanie i tworzenie materiałów dydaktycznych potrzebnych do zajęć (25,11 min.). Na niższym poziomie, w porównaniu do etapu drugiego, znalazła się grupa czynności związanych z zapewnieniem i organizacją warunków dla aktywności edukacyjnej (22,48 min.). Trzecią najczęściej wykonywaną czynnością zawodową była realizacja i kierowanie aktywnością edukacyjną dzieci w przedszkolu (22,37 min.). Wzrosła natomiast ilość czasu związanego z realizacją i prowadzeniem aktywności edukacyjnej oraz organizacją gier podczas pobytu dzieci na świeżym powietrzu (16,66 min.). Zaobserwowano także wyraźny spadek czasu w zakresie planowania aktywności edukacyjnych (18,90 min.). Niepokojąco mało czasu przeznaczają się w tym okresie na ocenianie dzieci i wytworów ich pracy (5,70 min.). Czynność ta w dalszym ciągu utrzymuje się na najniższym poziomie w porównaniu do innych – jej długość systematycznie spadała w każdym z kolejnych etapów badania.

Czynności bezpośrednio związane z uczniem

Jakie czynności związane z poznawaniem i diagnozowaniem ucznia i jego rozwoju podejmują nauczycielki przedszkola? Jesienią jest to przede wszystkim doglądanie dzieci przy ich samodzielnych czynnościach, grach, zabawach i odpoczynku (47,12 min.). Znacznie mniej czasu nauczycielki poświęciły na pomoc dzieciom w czynnościach związanych z samoobsługą i trybem życia (21,29 min.), a tylko niecałą jedną trzecią tego czasu zajęło im faktyczne diagnozowanie dzieci (16,33 min.). Porady i zebrania organizowane w przedszkolu zajmowały znikomą część pracy nauczyciela edukacji przedszkolnej (1,83 min.) i nie były one głównym źródłem poznania i diagnozowania dziecka. Także konsultacje z innymi nauczycielami i specjalistami odnośnie do dzieci i własnych

czynności pedagogicznych (3,41 min.) stanowiły trzynastą część składową czynności najczęściej wykonywanych. Czynność poznawania i diagnozowania dziecka w drugim etapie badania opierała się głównie na doglądaniu dzieci przy ich samodzielnych czynnościach, grach, zabawach i odpoczynku (47,79 min.), a więc nieco częściej niż na początku roku szkolnego) oraz pomocy w czynnościach związanych z samoobsługą i trybem życia (21,64 min.). Mniej czasu nauczycielki poświęcały na prowadzenie dokumentacji pedagogicznej (13,18 min.) i na czynności związane z diagnozowaniem dzieci (10,51 min.). W tym okresie zauważono niewielki wzrost w zakresie konsultacji z rodzicami i innymi specjalistami odnośnie do dzieci i własnych czynności pedagogicznych (3,79 min.) oraz porad i zebrań organizowanych w przedszkolu (4,86 min.).

Na przełomie maja i czerwca niezmiennie najwięcej czasu w ciągu dnia nauczycielkom zajmowało doglądanie dzieci przy ich samodzielnych czynnościach, grach, zabawach i odpoczynku (41,77 min.), choć mniej niż w poprzednich etapach badania. Spadł też średni czas poświęcany na pomoc dzieciom w czynnościach związanych z samoobsługą i trybem życia (18,20 min.). Można przypuszczać, że wynika to ze wzrostu samodzielności dzieci. Ilość czasu przeznaczanego na prowadzenie dokumentacji pedagogicznej (14,95 min.) jest najwyższa spośród trzech etapów badania, co jest zapewne związane ze zbliżającym się końcem roku szkolnego. Mimo to mniej czasu niż jesienią przeznaczają się na czynności związane z diagnozowaniem dzieci (14,50 min.), choć i tak więcej niż w drugim etapie badań. Ilość czasu przeznaczanego na konsultacje z nauczycielami i innymi specjalistami odnośnie do dzieci i własnych pedagogicznych czynności jest najniższa właśnie wiosną (2,40 min.). Także porady i zebrania w przedszkolu (2,78 min.) absorbują mniej czasu niż w drugim etapie badania, ale więcej niż w pierwszym.

Czynności związane z innymi funkcjami nauczyciela

Do najczęściej wykonywanych czynności na początku roku szkolnego należą kolejno: prowadzenie kroniki lub albumu (2,44 min.), opieka nad gabinetem i salą (1,47 min.), praca w zespołach metodycznych i innych organach placówki (0,85 min.), prowadzenie koła zainteresowań (0,80 min.) i biblioteki (0,43 min.). Zimą prowadzenie kroniki lub albumu zajmuje nauczycielom średnio 2,96 minuty w ciągu dnia, opieka nad gabinetem – 2,82 min., prowadzenie kół zainteresowań 0,71 min., a prowadzenie biblioteki – 0,53 min. Najmniej czasu (0,01 min.) nauczycielki przedszkolne przeznaczają na pracę w zespołach metodycznych i innych organach placówki. Wiosną prowadzenie kroniki lub albumu zajmuje ok. 3,52 min., opieka nad gabinetem i pracownią – średnio 1,47 min., prowadzenie kół zainteresowań – 0,72 min. Na prowadzenie biblioteki nauczycielki edukacji przedszkolnej przeznaczają 0,42 min., a na pracę w zespołach metodycznych i innych organach placówki – 0,36 min.

Kształcenie i samodoskonalenie nauczyciela

W kategorii związanej z samopoznaniem i rozwojem nauczycieli przedszkola wyróżniono tylko trzy czynności zawodowe. W miesiącach jesiennych ujawniła się wyraźna dominacja czynności związanych z samokształceniem (24,56 min.), na niskim poziomie usytuowało się kształcenie innych kolegów (2,44 min.), również niski jest udział czasu przeznaczanego przez nauczycieli edukacji przedszkolnej na dodatkowe formy kształcenia (1,62 min). W styczniu i lutym zaobserwowano nieznaczny spadek średniej ilości czasu poświęcanego na czynności samokształceniowe (24,18 min.) i na kształcenie innych kolegów (1,72 min.), na korzyść czynności związanych z uczestnictwem w kształceniu (4,87 min.). W trzecim etapie badania utrzymała się spadkowa

tendencja średniej czasu przeznaczanego na samokształcenie (23,68 min.), choć nadal była to czynność wyraźnie dominująca wśród pozostałych, wyróżnionych w tej kategorii. Rzadziej poświęcano czas na uczestniczenie w kształceniu (3,83 min. – więcej niż w pierwszym etapie, ale mniej niż w drugim) i na kształcenie innych kolegów (0,83 min.).

Pozaszkolne i publiczne czynności związane z zawodem nauczyciela oraz inne czynności

Nauczycielki przedszkolne zadeklarowały przeznaczanie czasu na pozaszkolne i publiczne czynności: średnio 2,57 minuty dziennie we wrześniu i październiku; w styczniu i lutym – 2,14 minuty, a w maju i czerwcu 1,36 minuty. Jest to nieco mniej niż w ostatniej z wyróżnionych kategorii – innych czynności. W pierwszym etapie badania nauczycielki przedszkolne przeznaczyły na nie średnio 8,35 minuty, w drugim – 7,15 minuty, a w trzecim aż 11,41 minuty w ciągu dnia.

Portret polskiego nauczyciela edukacji wczesnoszkolnej

Podobnie jak wśród nauczycieli przedszkolnych, tak i w tej grupie typowym nauczycielem edukacji wczesnoszkolnej jest kobieta, będąca najczęściej w wieku 31–50 lat, pracująca w zawodzie od 5 do 15 lat. Posiada wykształcenie wyższe magisterskie i najczęściej jest nauczycielem dyplomowanym.

Najbardziej pracowitym okresem dla nauczyciela tego etapu edukacji jest przełom roku (styczeń, luty), nieco mniej absorbujący jest okres jesienny i koniec roku szkolnego (maj, czerwiec). W tygodniu nauczyciel jest najbardziej obciążony czynnościami zawodowymi w poniedziałek i piątek.

Podczas roboczego tygodnia pracuje 35,22 godziny (39,62 godz. od poniedziałku do niedzieli). Do godziny 16:00 od poniedziałku do piątku najwięcej czasu poświęca na czynności bezpośrednio związane z kształceniem

i przygotowaniem procesu kształcenia, najmniej – na konsultacje z nauczycielami i innymi specjalistami (wymiana informacji o uczniach i czynnościach pedagogicznych; 0,62 godz.), prowadzenie szkolnej kroniki lub albumu (0,53 godz.) oraz na kształcenie innych kolegów (0,43 godz.). Część czynności zawodowych nauczycielka wykonuje wieczorem i w weekendy. Po godzinach pracy zajmuje się tworzeniem materiałów dydaktycznych i pomocy poglądowych dla uczniów (1,37 godz.), innymi czynnościami (1,13 godz.) oraz projektowaniem i planowaniem nauczania (1,07 godz.). Po południu nie angażuje się w dyżury w klasie, szkolnej świetlicy, na korytarzu, jadalni czy prowadzenie biblioteki. Może to wynikać z wygaśnięcia działań dydaktycznych i wychowawczych na terenie szkoły po godzinie 16:00. Biorąc pod uwagę czas pracy związany z czynnościami zawodowymi, od poniedziałku do niedzieli nauczycielka klas 1–3 zajmuje się głównie: kierowaniem i koordynacją czynności uczenia się uczniów oraz przygotowaniem i realizacją indywidualnego programu nauczania dla uczniów ze specjalnymi potrzebami rozwojowo-dydaktycznymi. Sporą część tego czasu pochłaniają też inne czynności.

Przygotowanie i organizacja procesu kształcenia

Zaobserwowano, że na początku roku szkolnego nauczycielki edukacji wczesnoszkolnej średnio najwięcej czasu w ciągu dnia przeznaczają na kierowanie i koordynację czynności uczenia się uczniów (48,40 min.). Następnie, średnio 25,72 minuty zajmują im czynności związane z tworzeniem materiałów dydaktycznych i pomocy poglądowych. Podobną ilość czasu (24,87 min.) przeznaczają na projektowanie i planowanie nauczania. Najkrócej zajmują się kontrolowaniem przygotowania uczniów do pracy (8,3 min.). Niewiele więcej pochłania ocenianie w kontakcie z uczniem (9,62 min.) oraz przygotowywanie i kontrola wyników uczenia (9,65 min.).

W styczniu i lutym nauczycielki edukacji wczesnoszkolnej najwięcej czasu w ciągu dnia poświęcają na kierowanie i koordynację czynności uczenia się uczniów (55,08 min.). O połowę krócej trwają czynności związane z tworzeniem sytuacji aktywnych i motywacji do pracy ucznia (28,07 min.). Podobną czas przeznaczają na tworzenie materiałów dydaktycznych i pomocy poglądowych (27,16 min.). Średnio najmniej dziennego czasu pracy zajmuje w dalszym ciągu kontrola przygotowania ucznia do pracy (9,14 min.). Tworzenie i rozwiązywanie sytuacji wychowawczych stanowi tylko 9,34 minuty a ocenianie w kontakcie z uczniem – 9,42 minuty. Wiosną w dalszym ciągu na bardzo wysokim poziomie utrzymuje się średnia czasu poświęcanego na kierowanie i koordynację uczenia (54,72 min.). Czynności związane z tworzeniem sytuacji aktywnych i motywacji do pracy ucznia zajmują prawie 27 minut dziennie. Nieco mniej absorbujące jest tworzenie materiałów dydaktycznych i pomocy poglądowych (22,95 min.). W maju i czerwcu średnio najmniej czasu w ciągu dnia przeznaczają na ocenianie w kontakcie z uczniem (11,41 min.), następnie na kontrolę wyników ucznia (9,26 min.) i kontrolę przygotowania ucznia do pracy (7,75 min. – najmniej w porównaniu do wszystkich etapów badania).

Czynności bezpośrednio związane z uczniem

W kategorii związanej z poznawaniem i diagnozowaniem rozwoju ucznia dyżury, pełnione przez nauczycieli edukacji wczesnoszkolnej na korytarzach, w klasach, jadalni lub w świetlicy, pochłaniają 15,39 minuty w ciągu dnia. Na prowadzenie dokumentacji pedagogicznej przeznaczają 14,65 minuty, a na czynności związane z diagnozowaniem uczniów – średnio nieco 8,27 minuty dziennie. Najmniej czasu zabierają nauczycielom klas 1–3 spotkania i współpraca z rodzicami (6,76 min.), następnie konsultacje

z nauczycielami i innymi specjalistami na temat uczniów i czynności pedagogicznych (4,40 min.) oraz porady i zebrania w szkole (2,54 min.). W drugim etapie badania wzrósł nieznacznie średni czas przeznaczany na dyżury (16,62 min.). Mniej czasu zajmowało prowadzenie dokumentacji pedagogicznej (12,90 min.). Na trzecim miejscu znalazły się spotkania i współpraca z rodzicami (7,38 min.). W małym stopniu zajmujące są porady i zebrania w szkole (6,79 min.) i czynności związane z diagnozowaniem ucznia (6,56 min.). Konsultacje z nauczycielami i innymi specjalistami na temat uczniów i czynności pedagogicznych (4,75 min.) zabierają zimą najmniej czasu. Maj i czerwiec to okres znacznego wzrostu czasu poświęcanego codziennie na prowadzenie dokumentacji pedagogicznej (22,43 min.) i czynności związanych z diagnozowaniem uczniów (14,17 min.). W tych miesiącach nauczyciele krócej dyżurują (14 minut). Czynności związane z konsultacjami z nauczycielami i innymi specjalistami utrzymują się na podobnie niskim poziomie, jak w okresie zimowym (4,55 min.). Wyraźnie wzrasta natomiast czas przeznaczany na porady i zebrania w szkole (7,22 min.) oraz współpracę i spotkania z rodzicami (8,06 min.).

Czynności związane z innymi funkcjami nauczyciela

Analiza czynności wynikających z innych funkcji nauczyciela klas 1–3 wykazała, że jesienią przeznaczali oni średnio 7,98 min. na czynności związane z prowadzeniem kółka zainteresowań. Opieka nad gabinetem, pracownią zajmowała 7,45 minuty dziennie. Znikomą ilość czasu przeznacza się na prowadzenie szkolnej kroniki lub albumu (0,94 min.), pracę w metodycznych, doradczych i innych organach szkoły (0,47 min.) i prowadzenie biblioteki (0,08 min.). W styczniu i lutym w tej kategorii dominują czynności związane z prowadzeniem kółka zainteresowań (9,91 min.) i opieka

nad gabinetem, pracownią (6,32 min.). Nauczyciel edukacji wczesnoszkolnej niewiele czasu przeznacza o tej porze roku na pracę w metodycznych i doradczych organach szkoły (1,40 min.) czy prowadzenie szkolnej kroniki (1,34 min.). Wiosną więcej czasu zajmuje mu prowadzenie kółek zainteresowań (6,40 min.) i opieka nad pracownią (5,27 min.). Prowadzenie szkolnej kroniki zajmuje 0,73 minuty, prowadzenie biblioteki – 0,17 minuty, a praca w metodycznych, doradczych i innych organach szkoły to średnio 0,16 minuty w ciągu dnia.

Kształcenie i samodoskonalenie nauczyciela

Czynności ukierunkowane na rozwój zawodu związane były z trzema rodzajami aktywności. Jesienią nauczyciele klas 1–3 najczęściej poświęcali czas na samokształcenie (17,62 min.) lub uczestniczenie w kształceniu (8,61 min.), najmniej – na kształcenie innych nauczycieli (1,11 min.). W styczniu i lutym nieznacznie spadła średnia ilość czasu przeznaczanego w ciągu dnia na samodoskonalenie (17,15 min.) kosztem częstszego uczestnictwa w szkoleniach (15,39 min.). W tym okresie niemal nie podejmuje się aktywności związanych z kształceniem innych kolegów (0,59 min.). Pod koniec roku szkolnego utrzymał się spadek czasu przeznaczanego na samokształcenie (11,18 min.), znacznie spadło uczestnictwo w szkoleniach (4,29 min.) i średni czas kształcenia innych kolegów (0,31 min.).

Pozaszkolne i publiczne czynności związane z zawodem nauczyciela oraz inne czynności

Na początku roku szkolnego czynności pozaszkolne i publiczne zajmują nauczycielom klas 1–3 – 5,65 minuty, zimą już tylko 1,38 minuty, a pod koniec roku szkolnego ten poziom ponownie wzrasta (do 5,16 min.). Inne czynności osiągały w kolejnych etapach badania następujące wartości

czasowe: 14,83 min. (jesień), 21,15 min. (zima) i 24,85 min. (wiosna).

Czas pracy i zawodowe czynności nauczycieli edukacji wczesnoszkolnej w kontekście innych badań

Przegląd wyników innych polskich badań poświęconych sytuacji tej grupy zawodowej pokazał, po pierwsze, że metodologia badania czasu pracy nauczycieli jest zagadnieniem stosunkowo młodym w naukach społecznych (Federowicz i in., 2013; Kasáčová i in., 2011). Badania takie są jednak powszechne w większości krajów Unii Europejskiej i krajów OECD. Ich analiza, zwłaszcza pogłębiona zagadnieniem czynności zawodowych, może przyczynić się do podnoszenia jakości edukacji, monitorowania zmiany edukacyjnej. W Polsce w ostatnich latach przeprowadzono wiele badań czasu i warunków pracy nauczycieli. Pomędzy grudniem 2011 a grudniem 2012 roku prowadzone było *Badanie czasu i warunków pracy polskich nauczycieli* (Federowicz i in., 2013). Składało się ono z trzech części. W części jakościowej, opracowano m. in. listę czynności wykonywanych przez nauczycieli. W części ilościowej nauczyciele wypełniali internetową ankietę, odpowiadali na pytania dotyczące przebiegu typowego tygodnia pracy. W ostatniej, także ilościowej części, nauczyciele odpowiadali na pytania ankietowanych dotyczące przebiegu dnia poprzedzającego badanie. Czynności podzielono na cztery grupy: związane z dydaktyką, innymi zadaniami wychowawczymi, rozwojem zawodowym i działaniami administracyjnymi. Wyniki tego badania pozwoliły wyłonić tzw. wielką piątkę codziennych czynności nauczycieli. Umożliwiły także obliczenie czasu, jaki na nie poświęcają.

Z badania wynika, że do codziennych czynności zawodowych nauczycieli należą: (a) prowadzenie lekcji, (b) przygotowywanie lekcji, (c) prowadzenie innych zajęć, (d) przygotowywanie innych zajęć

oraz (e) sprawdzanie prac uczniów. Dane przytoczone w raporcie wskazują, że wśród nauczycieli, którzy pracują od 18 do 27 godzin lekcyjnych w tygodniu i nie pełnią innych funkcji niż wychowawcza, tygodniowy czas poświęcany na wszystkie pięć czynności wynosi 34,35 godzin lekcyjnych³. „Typowy nauczyciel” najwięcej czasu przeznacza on na prowadzenie lekcji (15,30 godz. lek.), niemal połowę mniej (7,20 godz. lek.) na sprawdzanie prac uczniowskich, przygotowanie lekcji (7,05 godz. lek.) lub innych zajęć (3,00 godz. lek.), najmniej natomiast na prowadzenie innych zajęć z uczniami (2,10 godz. lek.; IBE, 2014).

Międzynarodowe badanie nauczania i uczenia się (Teaching and Learning International Survey, TALIS), prowadzone było od marca do maja 2013 r. W badaniu tym kilka pytań dotyczyło poruszanych w naszym artykule kwestii. Nauczyciele deklarowali czas poświęcany na pracę zawodową ogólnie i w odniesieniu do poszczególnych czynności wykonywanych w tygodniu poprzedzającym badanie. W raporcie TALIS (Hernik i in.; 2014) podano, że średni czas pracy (liczony w godzinach zegarowych) nauczyciela pracującego w szkole podstawowej wyniósł 36,53 godz. w pełnym tygodniu (poniedziałek–niedziela). W Tabeli 8 dokonano porównania rodzaju czynności zawodowych nauczycieli w trzech omówionych badaniach pod kątem czasu przeznaczanego na ich wykonanie.

Wnioski i rekomendacje

Międzynarodowe badanie czynności zawodowych nauczycieli, przeprowadzone na podstawie autorejestracji czasu pracy czasowych, ukazało złożoność, różnorodność,

³ W *Badaniu czasu i warunków pracy polskich nauczycieli* pytano o godziny lekcyjne w przeciwieństwie do projektu „The profession of pre-primary teacher and primary teacher within a dynamic concept”, w których jednostką analizy był czas pracy liczony w godzinach zegarowych.

Tabela 8

Porównanie wyników badań czasu pracy i czynności zawodowych polskiego nauczyciela

Nazwa badania	Czas w godz.	Najczęściej wykonywane czynności
Międzynarodowe badanie nauczania i uczenia się	36,53* (pn.–niedz.)	Nauczanie; planowanie indywidualne lub przygotowanie lekcji; praca zespołowa i współpraca z innymi nauczycielami; ocenianie/sprawdzanie prac uczniów; doradzanie uczniom; uczestnictwo w zarządzaniu klasą; zadania administracyjne; współpraca z rodzicami/opiekunami; prowadzenie zajęć pozalekcyjnych; inne czynności.
Badanie czasu i warunków pracy nauczycieli	34,35** („typowy tydzień pracy”)	Prowadzenie lekcji; przygotowywanie lekcji; prowadzenie innych zajęć; przygotowywanie innych zajęć; sprawdzanie prac.
The profession of pre-primary teacher and primary teacher within a dynamic concept – edukacja wczesnoszkolna	35,22* (pn.–pt.) 39,62* (pn.–niedz.)	Kierowanie i koordynacja czynności uczenia się uczniów; inne czynności; czynności związane z tworzeniem sytuacji ktywujących i motywujących ucznia do pracy.
The profession of pre-primary teacher and primary teacher within a dynamic concept – edukacja przedszkolna	33,73* (pn.–pt.) 37,97* (pn.–niedz.)	Inne czynności; dogłębne obserwacje dzieci przy ich samodzielnych czynnościach, grach, zabawach i odpoczynku; realizacja i kierowanie aktywnością edukacyjną dzieci w wewnętrznym środowisku przedszkola.

* godziny zegarowe; ** godziny lekcyjne.

Na podstawie: Henrik i in. (2013); Federowicz i in. (2013); Lemańska-Lewandowska (2011).

wielowymiarowość i wielopoziomowość praktyki edukacyjnej. Zawód nauczyciela edukacji wczesnoszkolnej charakteryzuje wysokie zróżnicowanie wykonywanych czynności. Zauważono znaczące różnice między próbami badawczymi polskich, słowackich i czeskich nauczycieli, dotyczące czasu i struktury realizowanych czynności.

Polscy nauczyciele obu etapów edukacji poświęcają na wykonywanie czynności zawodowych w tygodniu i na co dzień mniej czasu niż ich koledzy z Czech i Słowacji. Polscy nauczyciele przedszkolni, rejestrując wykonywane czynności zawodowe wykazali 37,97 godziny zegarowej a nauczyciele klas 1–3 – 39,62 godziny zegarowej.

Wnikliwa analiza wyników pozwala dostrzec niepokojące kwestie. Najwięcej

czasu, zwłaszcza nauczycielom przedszkolnym, zajmuje przygotowanie i tworzenie materiałów dydaktycznych. Niepokojąco mało czasu nauczyciele edukacji przedszkolnej i wczesnoszkolnej przeznaczają na diagnozowanie dzieci. Niewiele zajmuje też wartościowanie wysiłku edukacyjnego dziecka (ocenianie w kontakcie z uczniem, ocenianie formatywne, poznawanie ucznia) oraz sprawdzanie wiedzy (nabytej i uprzedniej) i stopnia przygotowania ucznia do zajęć. Bardzo mało czasu polscy nauczyciele przeznaczają na samokształcenie, doskonalenie umiejętności, konsultacje koleżeńskie, wspólne uczenie się. Brakuje im kolektywnego wsparcia na drodze do profesjonalizmu. Widać tu niepokojącą rozbieżność z deklarowaną przez 90% nauczycieli gotowością do

uczenia się, deklarowanym doskonaleniem zawodowym, chęcią uczestniczenia w sieci współpracy – pożądanego elementu nowego modelu wspomagania szkoły i doskonalenia nauczycieli (IBE, 2014).

Profesjonalna wiedza nauczyciela powstaje z sytuacyjnego rozumienia zdarzeń i badania własnej praktyki. Kwestionariusz refleksyjnego nauczyciela, stworzony na potrzeby projektu „The profession of pre-primary teacher and primary teacher within a dynamic concept”, pozwolił nauczycielom uczestniczącym w badaniu podjąć refleksję nad rozumieniem własnej zawodowej aktywności. Narzędzie to może być wykorzystywane do analizy i badania własnej praktyki, refleksji nad czynnościami wykonywanymi w codzienności edukacyjnej, może też przyczynić się do wytyczania przestrzeni własnego rozwoju już na początku kariery zawodowej lub podczas praktyk studenckich. Te działania projektu wpisały się w ideę nowego myślenia o procesie profesjonalizacji praktyki zawodowej (por. Gołębiak i Zamorska, 2014) i tworzenia przestrzeni dla rozwijania kompetencji refleksyjnego praktyka: nabywania zawodowych umiejętności, uczenia się „z codzienności” edukacyjnej, rozumienia i uświadamiania sobie własnych działań.

Wartością dodaną projektu badawczego było rozwinięcie u nauczycieli specyficznych kompetencji badawczych. Uczestnicząc w grupach fokusowych, czynnie angażowali się w dopracowywanie narzędzi badających czynności zawodowe. Projekt badawczy realizowany z pomocą nauczycieli zaangażowanych w analizowanie własnych praktyk ukazał wartość tego typu badań (por. Elliott, 2010; Lemańska-Lewandowska, 2013).

Mamy nadzieję, że prowadzone w ramach tego projektu profesjograficzne badanie porównawcze wzbogaciło przestrzeń dyskursu poświęconego profesjonalizmowi zawodu nauczyciela i stworzyło pole do dalszej dyskusji.

Literatura

- Burkovičová, R. (2006). *Přípravné vzdělávání učitelů mateřských škol*. Ostrava: Ostravská univerzita.
- Babiaková, S. i Tabačáková, P. (2009). Teoretická východiská profesiografie a tvorba výskumného nástroja. W: B., Kasáčová i M. Cabanová (red.). *Učitel v preprimárnej a primárnej edukácii: teória, výskum, vývoj* (s. 214–241). Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela.
- Elliott, J. (2010). Używając badań do ulepszenia praktyki: koncepcja praktyki opartej na badaniach empirycznych. W: H. Cervinková i B. D. Gołębiak (red.). *Badania w działaniu. Pedagogika i antropologia zaangażowane* (s. 155–183). Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej.
- Evans, L. (2014). *Professionalism, professionalism and the development of education professionals*. Pobrano z <http://eprints.white-rose.ac.uk>
- Federowicz, M., Haman, J., Herczyński, J., Hernik, J., Krawczyk-Radwan, M., Malinowska, K., Pawłowski, M., Strawiński, P., Walczak, D. i Wichrowski, A. (2013). *Czas i warunki pracy w relacjach polskich nauczycieli*. Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych. Pobrano z <http://eduentuzjasci.pl/images/stories/publikacje/ibe-raport-czas-i-warunki-pracy-nauczycieli.pdf>
- Filipiak, E. (2009a). Kompetencje nauczycieli edukacji elementarnej w Polsce. Konteksty – problemy – badania – rozwiązania. W: B. Kasáčová i M. Cabanová (red.), *Učitel v preprimárnej a primárnej edukácii. Teória, výskum, vývoj* (s. 84–101). Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela.
- Filipiak, E. (2009b). Zdefiniować na nowo rolę i kompetencje nauczyciela – perspektywa socjokulturowa. W: B. Kasáčová i M. Cabanová (red.), *Učitel v preprimárnej a primárnej edukacji w teorii i výskumoch* (s. 48–56). Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela.
- Gołębiak, B. D. (2001). Ku pedeutologii refleksyjnej. Od agresywnej pewności do łagodnej perswazji. *Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja* (Numer Specjalny), 203–222.
- Gołębiak, B. D. (2014). Po/myśleć „na nowo” rozwój profesjonalny nauczycieli. W: B. D. Gołębiak i B. Zamorska (red.), *Nowy profesjonalizm nauczycieli. Podejścia – praktyka – przestrzeń rozwoju* (s. 11–56). Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej.
- Gołębiak, B. D. i Zamorska, B. (2014). *Nowy profesjonalizm nauczycieli. Podejścia – praktyka – przestrzeń rozwoju*. Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej.

- Hernik, K., Malinowska, K., Piwowski, R., Przewłocka, J., Smak, M. i Wichrowski, A. (2014). *Polscy nauczyciele i dyrektorzy na tle międzynarodowym. Główne wyniki badania TALIS 2013*. Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych.
- Instytut Badań Edukacyjnych (2014). *Raport o stanie edukacji 2013. Liczą się nauczyciele*. Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych. Pobrano z <http://eduentuzjasci.pl/publikacje-ee-lista/raporty/150--raport-o-stanie-edukacji/1052--raport-o-stanie-edukacji-2013-licza-sie-nauczyciele.html>
- Jarešová, A. (2009). Profesijné činnosti učiteľa preprimárneho vzdelávania. W: B. Kasáčová i M. Cabanová (red.), *Profesia učiteľa v preprimárnej a primárnej edukácii: v teórii a výskumoch*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela.
- Kasáčová, B. i Kosová, B. (2006). Kompetencie a spôsobilosti učiteľa – európske trendy a slovenský prístup. W: B. Kasáčová, B. Kosová, I. Pavlov, B. Pupala i M. Valica (red.), *Profesijný rozvoj učiteľa* (s. 36–48). Prešov: Metodicko-pedagogické centrum.
- Kasáčová, B. i Tabačáková, P. (2010). *Profesia a profesiografia učiteľa v primárnom vzdelávaní*. Banská Bystrica: Pedagogická Faculta Univerzita Mateja Bela.
- Kasáčová, B., Babiaková, S., Cabanová, M., Filipiak, E., Seberová, A. i in. (red.). (2011). *Učiteľ preprimárneho a primárneho vzdelávania. Profesiografia v slovensko-česko-poľskom výskume*. Banská Bystrica: Agentura na Podporu Výskumu a Vývoja.
- Kędzierska, H. (2012). *Kariery zawodowe nauczycieli. Konteksty – wzory – pola dyskursu*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Klus-Stańska, D. (2006). Behawiorystyczne źródła myślenia o nauczaniu, czyli siedem grzechów głównych wczesnej edukacji. W: D. Klus-Stańska, E. Szatan i D. Bronk (red.), *Wczesna edukacja. Między schematem a poszukiwaniem nowych ujęć teoretyczno-badawczych*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Klus-Stańska, D. i Nowicka, M. (2005). *Sensy i bezsensy edukacji wczesnoszkolnej*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Kordaszewski, J. (1985). Trudności pracy nauczyciela (w świetle nauki o pracy). W: B. Suchodolski (red.), *Nauczyciel i młodzież. Tradycja – sytuacja – perspektywy*. Wrocław-Warszawa: Ossolineum.
- Kwiatkowska, H. (2012). Teorio-poznawcze implikacje związku teorii z praktyką w kształceniu akademickim nauczycieli. W: B. D. Gołębniak i H. Kwiatkowska (red.), *Nauczyciele: programowe (nie)przygotowanie* (s. 177–192). Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej.
- Lemańska-Lewandowska, E. (2009). *Kompetencje nauczyciela klas początkowych*. W: B. Kasáčová, M. Cabanová (red.), *Učiteľ v preprimárnej a primárnej edukácii. Teória, výskum, vývoj* (102–116). Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela.
- Lemańska-Lewandowska, E. (2011). Analiza wyników badań dotyczących profesjonalnych czynności nauczycieli edukacji przedszkolnej i wczesnoszkolnej. W: Kasáčová, B., Babiaková, S., Cabanová, M., Filipiak, E., Seberová, A. i in. (red.), *Učiteľ preprimárneho a primárneho vzdelávania. Profesiografia v slovensko-česko-poľskom výskume* (s. 291–314). Banská Bystrica: Agentura na Podporu Výskumu a Vývoja.
- Lemańska-Lewandowska, E. (2013). *Zmiana, która może wyzwalać*. W: H. Cervinková i B. D. Gołębniak (red.), *Edukacyjne badania w działaniu* (s. 249–268). Warszawa: Scholar.
- Michalak, J. M. (2013). Nauczyciel w roli badacza w kontekście szkolnej ewaluacji. W: B. D. Gołębniak i H. Kwiatkowska (red.), *Nauczyciele. Programowe (nie)przygotowanie* (s. 213–232). Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej.
- Nowak-Dziemianowicz, M. (2011). Pedagogika dyskursywna – nadzieje i możliwości. W: M. Nowak-Dziemianowicz i P. Rudnicki (red.), *Pedagogika. Zakorzenie i transgresja* (s. 315–346). Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej.
- Sachs, J. (1999). *Learning to improve or improving learning: the dilemma of teacher continuing professional development*. Pobrano z <http://www.fm-kp.si/zalozba/ISBN/978-96196573-65-8/009-020.pdf>
- Szymczak, J. (2011). Refleksja nauczyciela – badaczka uczestnika projektu APVV. W: B. Kasáčová, S. Babiaková, M. Cabanová, E. Filipiak, A. Seberová, A. i in. (red.), *Učiteľ preprimárneho a primárneho vzdelávania. Profesiografia v slovensko-česko-poľskom výskume* (s. 308). Banská Bystrica: Agentura na Podporu Výskumu a Vývoja.
- Zamorska, B. (2008). *Nauczyciele. (Re)konstrukcja bycia-w-świecie edukacji*. Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej.